

BİBLİYOGRAFYA :

Semavi Eyice, "Aramızdan Ayrılan Bir İstanbul Tarihçisi: Reşat Ekrem Koçu", *Pirelli*, XIII/134, İstanbul 1975, s. 8-9; a.mlf., "Tarihçi ve Folklorist Reşat Ekrem Koçu", *TFA*, XVI/322 (1976), s. 7641-7643 (önceki yazının tekrarıdır); a.mlf., "Reşat Ekrem Koçu'nun Ömrünü Adadığı 'Kent Kütüğü', İstanbul Ansiklopedisi Anıları", *Albüm Dergisi*, sy. 2, İstanbul 1998, s. 62-67; a.mlf., "Reşat Ekrem Koçu", *DBİst.A*, V, 41-43; Erdem Yücel, "Kaybettiğimiz Tarihçi ve Yazar Reşad Ekrem Koçu", *Hayat Tarih Mecmuası*, XI/10, İstanbul 1975, s. 30-34; Mahmut Şakiroğlu, "Reşad Ekrem Koçu (1905-1975)", *Türk Folkloru Belleten*, 1/2, İstanbul 1986, s. 443-449.

SEMAVİ EYİCE

KOĞACİZÂDE MEHMED EFENDİ

(bk. MEHMED EFENDİ, Koğacizâde).

KOKU

Arapça'da genel olarak güzel koku için *itr*, üretme veya satma işine *itâre*, *itriyat*, koku satana *attâr* denmektedir. Bu kelimeler Türkçe'ye de girmiş, aynı kökten kelimeler Batı dillerine geçmiştir (meselâ İng. attar of roses "gülyağı"). Araplar koku karşılığında esintiyle gelmesinden dolayı *rîh*, *râiha*, güzel ve temiz olan şeyler güzel koktuğu için *tîb* kelimelerini de kullanırlar. Benzer bir kullanım eski Türkler'de de vardır. *Kutadgu Bilig*'de kötü koku için "arısız yıd" (temiz olmayan koku) ifadesi geçer. Aynı eserde güzel koku için *id*, *kin*, misk için *yıpar* kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir.

Kitâb-ı Mukaddes'te "attar işi mukaddes mesih yağı" nı ilk defa Betsalel'in (Bezalel) yaptığından söz edilir (Çıkış, 37/29; *IDB*, III, 731). Bu ifade eskiden beri devam eden kokuculuk mesleğine de işaret eder. Tabiatla mevcut olan güzel kokuların elde edilmesi, kullanılması ve ticareti Tevrat öncesinden gelen bir gelenektir. Nitekim Hz. Peygamber de güzel koku sürünmeyi peygamberlerin sünnetleri arasında saymıştır (*Müsned*, V, 421; Tirmizî, "Nikâh", 1). Eski medeniyetlerin dinî merasimlerinde, cenaze defin işlerinde ve sayarlarında güzel koku ve buhur önemli bir yer tutar. Arkeolojik kazılarda bol miktarda koku kabı bulunmuştur. Bilhassa Eski Mezopotamya tabletleri, Mısır mezar resim ve yazıları bu iki kültürde kokunun yerini gösteren önemli bilgiler verir. Orta Fırat bölgesinde bulunan tabletlerden, milâttan önce 1800 yıllarında buradaki büyük Mari sarayında "bît-rakkî"

denilen bölümün saray erkânı ve yüksek rütbeli askerlerin dinî merasimler, kutlamalar ve ziyafetlerde sürünecekleri koku ve yağ ihtiyacını karşıladığı anlaşılmaktadır (*NBD*, s. 259).

Eski Mısır'da Amon tapınağında buhurculuk yüksek bir rütbe sayılırdı (*IDB*, III, 731). Ölülerin mumyalanmasında çeşitli koku maddeleri kullanılırdı. Herodotos içi boşaltılan cesedin dövülmüş baharatla yıkandığını, dövülmüş sarı sakız, çin tarçını ve diğer kokulu otlar konularak dikildiğini yazar (*Tarih*, s. 95-96). Ayrıca mezarlara özel hazırlanmış koku yağı ve esanslar bırakılırdı. Eski İran sarayında da kokunun önemli bir yeri olduğunda şüphe yoktur. Persepolis'teki Daryüs'ün sarayında milâttan önce VI-V. yüzyıllara ait kabartmalarda elinde koku kabı ve katlanmış havluyla bekleyen hizmetçiler tasvir edilmiştir (Parrot, s. 197).

Eski ve Yeni Ahid'de, halkın yapmasına izin verilmeyen kutsal yağ ve buhur karışımları yanında (Çıkış, 30/23-26, 34-38) koku amacıyla kullanılan çeşitli maddeler hakkında bilgi yer almaktadır. Başa ve vücuda sürülen kokulu yağa "semen tób" deniyordu (Mezmurlar, 133/2). Milâttan önce XVIII. yüzyıla tarihlenen Mari'de bulunmuş bir tablette de buna benzer şekilde "samnu tabu" geçmektedir (*NBD*, s. 261). Semen kelimesi Arapça'da da "yağ" anlamına gelmekte, koku için olanına "dühn" denmektedir. Tevrat'ın verdiği bilgiye göre kutsal mesih yağı için çeşitli baharatlar kullanılmıştır (Çıkış, 30/23-25). Eski ve Yeni Ahid'de ayrıca sarı sabır (öd ağacı), balsam (pelesenk), günlük, kasnı zımkı (çadır uşağı otu ile şeytan teresinden elde edilen bir çeşit kokulu zımkı), hint sümbülü, ezfâr, safran gibi koku malzemelerinden söz edilir ve bunların getirildiği yerler hakkında bilgi verilir. Kokular başa, vücuda, elbiseye sürüldüğü gibi zıfâf için hazırlanmış yatağa da serpilirdi (Süleyman'ın Meselleri, 7/17).

Arap yarımadası, bazı kokuların tabii olarak çıktığı bir yer olması yanında Afrika ve Hindistan'dan gelen kokuları kuzeye taşıyan kervanların geçtiği ana güzergâhtı. Tevrat'ta verilen bilgiye göre Yûsuf'un, kardeşleri tarafından satıldığı İsmâîlî (Arap) kervancıların develeri baharat, pelesenk ve mür yüklü idi (Tekvîn, 37/25). Eski Ahid'de, Güney Arabistan'da hüküm sürdüğü düşünülen Sebe Melikesi Belkis'in Hz. Süleyman'a getirdiği hediyeler arasında bol miktarda baharattan söz edilir (I. Krallar, 10/10). Araplar'ın çin

tarçını ve ladeni nasıl elde ettiklerine dair ilginç bilgiler veren Herodotos bütün ülkenin güzel koktuğunu söyler (*Tarih*, s. 151). Aslında Batı'da ticarî güzergâh olması sebebiyle genel olarak kokuların kaynağı Arap yarımadası sanılıyor, burası dinî merasimlerde ve cenazelerde kullanılan kokuların, buhur malzemesinin geldiği yer olduğu için kutsal kabul ediliyordu. Câhiliye kültüründe önemli bir yeri olan koku haram aylarda kurulan ticaret panayırılarının önemli bir metayı idi. Hz. Peygamber'in amcaları Ebû Tâlib ve Abbas koku ticareti yapmışlardı. Araplar önemli işler için yaptıkları yeminlerde ellerini koku dolu kaba bandırıyorlardı.

Kur'an'da koku adları cennet içeceklerinin özellikleriyle ilgili olarak geçer. Müminlere cennette mührü misk gibi kokan (el-Mutaffifîn 83/26), karışımında kâfûr ve zencefil bulunan (el-İnsân 76/5, 17) içecekler vaad edilmiştir. Dünyada kendisine sevdirilenler arasında güzel kokuyu da sayan Resûl-i Ekrem (*Müsned*, VI, 72) insanların toplu olarak yaşadıkları yerlerin güzel kokmasını arzu ederdi. Buna karşılık çiğ soğan, sarımsak yiyen kimselerin camiye gelip halkı rahatsız etmemesini istemiş (Buhârî, "Ezân", 160; Müslim, "Mesâcid", 73-74), mescidlerin yanında evlerin de günlük, mür, sa'ter (kekik) ve yavşan otu gibi güzel koku veren otlarla buhurlanmasını tavsiye etmiştir (Beyhakî, V, 132; Şîrîye b. Şehredâr ed-Deylemî, II, 10; İbn Asâkir, VI, 142). Kendisi de insanların içine çıkacağı zaman, cuma günleri, elçileri karşılarken güzel koku sürünürdü. Saçlarında bulunan yirmi kadar beyaz tel kullandığı kokuların etkisiyle kırmızı bir renk almıştı (Buhârî, "Menâkıb", 23). Kendisine sunulan güzel kokuyu reddetmez (*a.g.e.*, "Hibe", 9, "Libâs", 80), kokuların en güzelinin misk olduğunu söyledi (Müslim, "Elfâz", 18). İyi insanlarla beraber bulunmayı misk satıcısıyla arkadaş olmaya benzetir ve onun hiçbir faydası olmasa bile güzel kokacağını belirtirdi (Buhârî, "Büyü", 38). Resûl-i Ekrem, kadınların yabancı erkeklerin ilgisini çekmek amacıyla güzel kokular sürünüp sokağa çıkmasını hoş karşılamazdı (Ebû Dâvûd, "Tereccül", 7). Onların süreceği kokuların renk veren fakat etrafa fazla yayılmayan, erkeklerin kokularının iş sürüldüğünde iz bırakmayan fakat yayılan türden olmasını isterdi (*a.g.e.*, "Nikâh", 50, "Libâs", 8). Medine'de attarlık yapan bazı kadınlar vardı. Bunlardan Esmâ bint Muharribe, oğlu Abdullah b. Ebû Rebîa'nın Yemen'den gönderdiği kokularını satardı (İbn

Sa'd, VIII, 300-301). Medine'de bu işi yapan Havle ve Müleyke adlarında iki hanım daha bulunuyordu (Abdülhay el-Kettânî, II, 271). Kocaları ölen kadınlar yas tutar, sürme çekmez ve koku sürünmezdi. Ashap arasında İbn Abbas, Ebû'd-Duhâ, Abdullah b. Zübeyr gibi kokuya düşkünlüğü ile tanınanlar vardı (İbn Kuteybe, I, 421-422). Müslüman erkeklerin güzel koku sürünmeleri genel olarak mendup görülmüş-tür.

Emevîler ve Abbâsîler döneminde koku kullanımı artmış, aristokratlarla halkın süründüğü kokular farklılık göstermeye başlamıştır. Zenginler tarafından kullanılan pahalı esanslara "gâliye" denirdi. Abbâsîler döneminde ilk defa damıtma (imbikleme) yöntemiyle gülyağı ve esans elde edilmiş ve bu bir endüstri haline gelmiştir (al-Hassan-Hill, s. 141-144). Şeyhür-rabve ed-Dımaşkı gülyağının elde edilmesiyle ilgili teknik çizimler verir (*Nuḥbetü'd-dehr*, s. 194-198). Bu endüstrinin geliştiği İran'ın Fars bölgesinden vergi olarak her yıl Abbâsî hilâfetine başşehir Bağdat'a 30.000 şişe gülyağı gönderilirdi (Hitti, II, 539). Osmanlı sarayında teşrifatlarda gül suyu dağıtılır ve buhur resmi yapılırdı (Uzunçarşılı, s. 126, 287, 418, 444). Halkın kullandığı iriyatın çeşidi ve fiyatları konusunda 1640 *Tarihli Narh Defteri*'nde önemli bilgiler bulunmaktadır (Kütükoğlu, s. 98-102).

Kokuculuk kolay hile yapılabilen, ucuz katkı maddeleriyle insanların aldatılabilirceği bir iştir. Bu bakımdan attarları denetleyen muhtesibin bu kokular hakkında bilgisi olması gerekirdi. İbnü'l-Uhuvve, bunu muhtesibin en fazla itina göstermesi gereken bir husus olarak zikreder, kokuların çeşit ve özellikleri hakkında bilgi verir (*Me'âlimü'l-kurbe*, s. 121).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "nşm" md.; *Müsned*, V, 421; VI, 72; Buhârî, "Ezân", 160, "Menâkıb", 23, "Hibe", 9, "Libâs", 80, "Büyü", 38; Müslim, "Mesâcid", 73-74, "Elfâz", 18; Ebû Dâvûd, "Terrecül", 7, "Nikâh", 50, "Libâs", 8; Tirmizî, "Nikâh", 1; Plinius (Pliny the Elder), *Natural History* (trc. John F. Healy), London 1991, s. 167 vd.; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef* (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî), Beyrut 1403/1983, IV, 321; İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabakât*, VIII, 300-301; İbn Kuteybe, *Üyünü'l-aḥbâr* (Tavil), I, 421-422; Hâkim, *el-Müstedrek* (Atâ), II, 174; Herodotos, *Târih* (trc. Perihan Kuturman), İstanbul 1973, s. 95-96, 151; Beyhâkî, *Şu'abü'l-imân* (nşr. M. Sa'd Besyûnî), Beyrut 1410/1990, V, 132; Şirûye b. Şehredâr ed-Deylemî, *el-Firdevs bi-me'sûri'l-ḥitâb* (nşr. Ebû Hâcer Sa'id b. Besyûnî Zağlûl), Beyrut 1406/1986, II, 10; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, VI, 142; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (nşr. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1979, I, 642; Ca'fer b. Ali ed-Dımaşkı, *Kitâbü'l-İşâre ilâ meḥâsini't-ticâre* (nşr. el-Bişrî eş-Şürebâcî), İskenderiye 1397/1977, s. 36-40; İbnü'l-Adîm, *el-Vuṣṣâ ile'l-ḥabîb fi vaşfi'l-ṭayyibât ve'l-ṭib* (nşr. Selîmâ Maḥcûb - Düriyye el-Hatîb), Halep 1408/1988, II, 481-502; Şeyhür-rabve ed-Dımaşkı, *Nuḥbetü'd-dehr fi 'acâ'ibi'l-ber ve'l-baḥr* (nşr. A. F. Mehren), St. Petersburg 1866, s. 194-198; İbşîhî, *el-Müsteṭraf*, II, 63-66; İbnü'l-Uhuvve, *Me'âlimü'l-kurbe fi aḥkâmî'l-ḥisbe* (nşr. R. Levy), Cambridge 1938, s. 121-127; Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 126, 287, 418, 444; A. Parrot, *Nineveh and Babylon* (trc. S. Gilbert - J. Emmons), London 1961, s. 197; J. A. Thompson, "Ointment", *IDB*, III, 593-595; a.mlf., "Perfume", a.e., III, 730-732; K. A. K., "Cosmetics and Perfumery", *NBD*, s. 258-262; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye* (Özel), II, 265, 271; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 539; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 98-102; Ahmad Y. al-Hassan - D. R. Hill, *Islamic Technology: An Illustrated History*, Cambridge 1998, s. 141-144; Abdülhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara 2000, s. 55 vd.; Şeymâ es-Sarrâf, "el-İṭr fi'l-ḥaḍâretü'l-İslâmiyye", *Etudes orientales*, XI-XII, Paris 1991, s. 67 vd.; Sargon Erdem, "Amber", *DİA*, III, 7-8; a.mlf., "Buhur", a.e., VI, 383-384.

NEBİ BOZKURT

KOLTUK TEZHİBİ

Bir tezhip terimi.

Hat sanatında levha, murakka' ve kitâbelerde farklı uzunluk ve doğrultuda satırlar halinde yazılmış bir yazının sağında ve solunda kalan çoğunlukla kare, üçgen yahut dikdörtgen şeklindeki, cetvel çekilerek belirlenmiş boşluklara koltuk denir. Ayrıca yazma eserlerde metnin aynı tip yazı ile yazılmış olmasına rağmen sayfa düzeninden dolayı ortaya çıkan, cetvelle ayrılmış boş kısımlar için de koltuk tabiri kullanılmıştır. Bir yazıya koltuk tezhibi genellikle şu şekilde yapılır: Yazı, âharlı bir kâğıt üzerine istenilen yazı çeşidi ve satır düzeniyle yazıldıktan sonra cetvelleri çekilir. Ortaya çıkan koltuklar usulüne uygun olarak çok çeşitli şekillerde tezyin edilir. Klasik kitap süsleme sanatında sayfa düzeni içinde sık sık rastlanan koltuk tezhipleri esere estetik bir görünüşle birlikte intizam ve bütünlük kazandırır. Bu sebeple koltuk tezhipleri bulunduğu sayfa içinde süsleyici, kaynaştırıcı ve satırları düzenleyici bir göreve sahiptir. Özellikle mushaf ve mesnevi gibi dinî yazmalarda, divanlarda, kıtalarda, hilye-i saâdet levhalarında, dua kitaplarında ve tezhip edilmiş birçok yazma eserde çeşitli koltuk şekillerine rastlanmaktadır.

İlk koltuk örneklerini divan ve murakka'lara nazaran daha az kullanılmasına rağmen mushaf serlevhalarında görmek mümkündür. Nitekim karşılıklı ilk iki sayfada yer alan Fâtîha sûresiyle Bakara sûresinin ilk âyetleri üst ve alt satırlara göre farklı yazı düzeni içinde yazıldığı zaman yan taraflarında girintiler meydana gelir. Sayfayı düzene koymak için bu girintiler cetvelle çevrilerek içine tezhip yapıldığında serlevha koltukları ortaya çıkar. Ancak Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (nr. K 5) Ahmed Şemseddin Karahisârî hattı ile Yâkût tarzında yazılmış mushaf-taki koltuklar bir istisna teşkil etmektedir. Bu eserde Kur'an'ın ilk iki sayfasının süslemesi alışılmış şeklin dışında gerçekleştirilmiş, sadece serlevhaların tezhibiyle yetinilmeyerek her sayfası nakışhânedeye ayrıca bezenmiştir. Kur'an metni, her sayfada âklâm-ı sittinden karışık kullanıldığı Yâkût el-Müsta'simî üslûbu ile bir satır muhakkak, beş satır nesih, bir satır sülüs, beş satır nesih, bir satır muhakkak hattıyla yazılmıştır. Nesih satırlara nisbetle uzun tutulan muhakkak ve sülüs satırların iki tarafında aynı deseni ihtiva eden simetrik iki koltuk tezhibi yer alır.

Seyh Hamdullah Efendi'nin muhakkak-reyhani hattıyla koltuklu kitabı (TIEM, nr. 2450/10)